

Аляксандр Яфімаў

**ВОБРАЗ ЗМРОЧНАГА ЖНЯЦА І ПЛЯСКА СМЕРЦІ
Ў ФУНЕРАЛЬНЫМ ТВОРЫ «РЭХА ЖАЛЮ...»**

З глыбокай старажытнасці людзі ўяўлялі смерць у выглядзе пэўнага вобраза, нейкай (часцей за ўсё антрапаморфнай) істоты. Можна прыгадаць, напрыклад, старажытнаегіпецкага Анубіса, антычных Танатаса і Плутона, германа-скандынаўскую Хель, славянскую (і, відавочна, не толькі славянскую) Мару-Марэну... Значны адбітак на ўяўленні пра смерць пакінуў монатэізм (асабліва Аўраамічныя рэлігіі: іўдаізм, хрысціянства, іслам). Канцэпцыя адзінага і ўсемагутнага Бога («Я – Альфа і Амега, першы і апошні, пачатак і канец» [1]) выключае існаванне іншых істот, што могуць самастойна і незалежна вырашаны пытанні жыцця і смерці. У той жа час у рэчышчы монатэізму з'явіліся так званыя анёлы смерці, якія могуць прыносіць або саму смерць, або папярэджанне пра яе, але і тое і другое – толькі па волі Бога. Для хрысціянства персаналіфікацыя смерці не характэрная: «В Бібліи образное представление смерти как живого существа, как

правило, не уточняется по признаку пола, более того, Смерть в Библии не уподобляется ни людям, ни ангелам, ни демонам. Можно предположить, что олицетворение Смерти в виде существ, подобных людям или богам, присуще язычеству в большей степени, чем христианству» [2, 223].

Дзякуючы масавай культуры, на сённяшні дзень класічным і агульнавядомым вобразам, які ўласбяле смерць, з'яўляецца так званы Змрочны Жнец (англ. *Grim Reaper*) – шкілет у чорным балахоне з касой у руцэ. Але паколькі ў славянскіх мовах само слова «смерць» жаночага роду, Змрочны Жнец у славян ператварыўся ў «старую» [2, 225]. Адпаведна ўсе эпітэты адносна вобраза ў славянскай культуры таксама падаюцца ў жаночым родзе. Вось, напрыклад, як апісваецца Змрочны Жнец у вершы «Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią» (пач. XV ст.) – бадай першым творы славянскай літаратуры, у якім увогуле фігуруе гэты вобраз: «Śmierć - chuda, blada, lysa, pożółkła, bez nosa i warg, odsłaniająca żebra, naga, przerasana chustą, gnijącą trup kobiety. W ręku trzyma kosę» [6, 53–73]: «Смерць – худы, бледны, лысы, пажоўклы, без носа і вуснаў, з адкрытымі рэбрамі, голы, перапаясаны тканінай гніючы труп жанчыны. У руцэ трymае касу» (пераклад мой. – А. Я.). Але ж калі і чаму з'явіўся менавіта такі вобраз?

Лічыцца, што Змрочны Жнец у якасці ўласблення смерці з'явіўся ў еўрапейскай культуры толькі пасля эпідэміі чумы 1346–1353 гг. Гэта тлумачыцца, па-першае, тым, што ў той час смерць пачала атаясамлівацца з трупамі памерлых ад эпідэміі, завёрнутымі ў саваны. Мяркуецца, што пачатковая вобраз трупаў, якія ўжо заўважна падвергліся раскладанню, быў проста сімвалам распаўсюджвання хваробы, пагрозы смерці, а не яе персанафікацыяй. Аднак паступова гэты вобраз змяніўся: трупы змяніў шкілет, белы саван стаў чорным балахонам (магчыма, як сімвал таго, што ў хворых натуральна чарнелі кроў і цела), а сам вобраз стаў выкарыстоўвацца як уласбленне смерці як такой. Па-другое, перад эпідэміяй народы Еўропы ўяўлялі вобраз смерці з лукам і дзідай, маючы на ўвазе, што яна адначасова можа забіць толькі аднаго канкрэтнага чалавека (натуральна, маецца на ўвазе негвалтоўная смерць). А пасля пошасці зброяй смерці стала каса, што падкрэслівала: цяпер смерць косіць усіх без разбору і адразу вялікую колькасць [2, 224 – 225].

Такім чынам, вобраз Змрочнага Жняца з'явіўся ў еўрапейскай культуры толькі ў другой палове XIV ст. Паколькі на нашых тэрыторыях эпідэмія чумы мела значна меншыя масштабы ў параўнанні з Заходняй Еўропай, гэты вобраз прыйшоў у культуру нашых продкаў яшчэ пазней. Акрамя гэтага, доўгі час Змрочны Жнец апісваўся па-рознаму, згодна з існуючымі культурнымі ўяўленнямі. Напрыклад, пад упłyvам хрысціянства гэты вобраз часта ўяўляўся на кані – як Чацвёрты коннік Апакаліпсіса; з крыламі – як Анёл Смерці і г. д. Пэўны ўплыў аказала таксама антычная спадчына (аналагічна Харону Змрочны Жнец з'яўляўся правадыром душ у іншасвет) і элементы нацыянальных культур (як пісалася вышэй, у славянскіх народаў Жнец ператварыўся ў «кастлявую старую»).

Атрымліваецца, што Зморчны Жнец як персаніфікацыя смерці з'яўляеца адносна новым вобразам; ён не мае прамога дачынення ні да антыгнасці, ні да хрысціянства, ні да славянскага фальклору, хоць і ўтрымлівае пэўныя элементы з розных культур.

З узікненнем вобраза Змрочнага Жняца неразрыўна звязана «Пляска смерці» (ням. *Totentanz*, фр. *Dance macabre*) – жанр гарадской культуры, які ўзнік у Цэнтральнай Германіі ў XIV ст. пасля эпідэміі чумы. Дадзены жанр знайшоў сваё ўвасабленне ў спалучэнні жывапісу і нават іканографіі з вершаванымі подпісамі, аднак з цягам часу матывы «Пляскі смерці» пачалі ўваходзіць у літаратуру, скульптуру, жывапіс, музыку. Адметнасцю «Пляскі...» з'яўляеца тое, што яна аб'ядноўвае абсолютна розных людзей, нягледзечы на іх сацыяльны статус, паходжанне і лад жыцця: побач скочуць Папа Рымскі, імператар, каралі, знать, сяляне; праведнікі і грэшнікі [3, 360–361].

Адной з самых знакамітых выяў «Пляскі смерці» з'яўлялася фрэска Бернта Нотке (ням. *Bernt Notke*) 1463 г. у Царкве Святой Марыі, г. Любек, Германія. На жаль, падчас Другой сусветнай вайны царква згарэла, і фрэска была знішчана. Аднак захаваліся яе фатаздымкі ў вельмі добрай якасці, якія дазваляюць не толькі атрымаць агульнае ўяўленне пра арыгінал, але і разгледзець некаторыя дэталі. Напрыклад, можна пабачыць правобраз Змрочнага Жняца – шкілетаў у белых саванах, якія танчаць паміж звычайных людзей: духавенства і свецкіх асоб у сыходным парадку ад Папы Рымскага да селяніна. Побач асобна сядзіць адзін шкілет, які грае на флейце. Лічыцца, што першапачаткова менавіта ён і ўвасабляў смерць, у той час як астатнія шкілеты ўяўлялі сабой памерлых ад хваробы.

«Рэха жалю на голас лімантуючага па неаплаканай смерці свайго патрона, у Богу правялебнага айца Яго літасці айца Іосіфа Бобрыкавіча, епіскапа Мсціслаўскага, Аршанскага і Магілёўскага, архімандрыта Віленскага, якое адгукаеца ў студэнцкай кангрэгациі святых Канстанціна і Алены пры царкве Святога Духа ў Вільні» – помнік фунеральнай літаратуры, надрукаваны ў Еўропе ў 1635 г. на польскай мове. Нягледзечы на тое, што твор першапачатковы быў апублікованы як аナンімны, на сучасным этапе даследвання лічыцца, што аўтарам «Рэха...» з'яўляецца Сільвестр Косаў.

Дадзены твор быў перакладзены на сучасную беларускую мову адносна нядаўна, і да гэтага часу дасканала не вывучаўся. Ён адметны тым, што ўтрымлівае ў сабе вобраз Змрочнага Жняца і матыў Пляскі смерці, г. зн. з'яўляеца адным з самых старажытных беларускіх (хай сабе і польскамоўных) твораў, у якіх увогуле прысутнічаюць гэтыя элементы. Яшчэ больш унікальным «Рэха...» робіць, з аднаго боку, наяўнасць антычных (папулярных на час напісання) образаў, а з другога – тое, што твор напісаны, як мяркуеца, праваслаўным дзеячам. Калі па шэрагу прычынаў вобраз Змрочнага Жняца і матыў Пляскі смерці яшчэ знайшлі месца ў каталіцызме, то для праваслаўя і тое, і другое засталося абсолютна чужародным.

Можна казаць толькі пра намёк на вобраз Змрочнага Жняца, аднак, дастаткова празрысты: як сена ня можа пазбегнуць зброі касца, так і людзі ня могуць пазбегнуць «беспамылковага» парога:

*Той, пэўна, выступае супраць Бога,
Хто смерць ліхую абмінуць імкнецца.
Як ад касцовай зброі аж да стога
Накошанае сена падаецца,
Так нам беспамылковага парога
Нялёгка ўнікнуць... [4, 596].*

Нягледзячы на тое, што смерць называецца проста «смерць», вобраз Змрочнага Жняца ў дадзеным урыгуку паказаны больш празрыста: у смерці ёсьць каса і той, хто будзе на яе нанізаны, «у імгненне вока» загіне. Аднак значна большую цікавасць у гэтай цытце выклікае урывак, у якім падкрэсліваецца, што смерць прыходзіць абсалютна да ўсіх: і да «Кіра», і да багатага Крэза:

*Нястрымны час. Усё ідзе да смерці.
Да ўсіх людзей яна ў свой час прыходзіць.
І Кір, і Крэз багаты ў яе сеці
Трапляюць разам. Смерць за нос нас водзіць,
Пануе над усім: той памірае,
Каго яна касой сваёй кранае [4, 596].*

Імя «Кір» узята ў двукоссе таму, што ў арыгінале яно не згадваецца. Там напісана «Ірус»:

*Nieścigły czas, a śmierć koniec wszystkiego
Ktura kożdemu człowiekowi przychodzi
Na Irusa i Kreza bogatego
Nie patrzy ona, wszystkich za nos wodzi,
Wszystkim panie: w mgnieniu oka ginie
Kto się śmiertelnej kosie jej nawinie [4, 597].*

Відаць, шаноўная перакладчыца палічыла, што Ірус – гэта форма імя Kip (Kip – Кірас – Ірус? – A. Я.), таму да адпаведнага фрагмента ў перакладзе даеца спасылка: «Кір – імя персідскіх цароў, самым вядомым з якіх быў Кір II Вялікі». Зыходзячы з гэтага можна меркаваць, што перакладчыца зразумела аўтара так: у адным шэрагу перад смерцю стаяць прадстаўнік заможных слаёў насельніцтва (Крэз) і прадстаўнік знакамітай царскай дынастыі (Кір), г. зн. смерць не зважае ні на грошы, ні на ўладу. Логіка ў гэтым ёсьць. Аднак Крэз – таксама цар, толькі яшчэ і неверагодна багаты. Дык навошта тады аўтару «Рэха...» два аднатаўпныя прыклады?

Гэтае пытанне падалося цікавым, і я вырашыў разабрацца, хто такі Ірус. Выявілася, што Ірус – персанаж «Адысеі» Гамера. Ірус – лацінскі варыянт старожыннагрэчаскага адпаведніка Iros [5, 146] – мянушка жабрака Арнэўса (Арнея), якой яго здзекліва празвалі па аналогіі з Ірыдай (Iris), бо як Ірыда была веснікам багоў, так і Арнэўс-Ірус быў веснікам жаніхоў Пенелопы.

Галоўным у дадзеным выпадку з'яўляецца тое, што Ірус быў жабраком. Гэта дазваляе казаць, што аўтар «Рэха...» выкарыстоўвае прыём кантрасту,

ставячы побач гаротнага Іруса і неверагодна багатага Крэза, які ў той жа час абсалютна роўныя перад касой смерці. Хутчэй за ўсё, гэтыя вобразы ў дадзеным выпадку абазначаюць не канкрэтных асобаў, а з'яўляюца сімваламі супрацьлеглых слaeў грамадства – беднатаў і багачоў, памеж якімі, тым не менш, смерць розныя не бачыць. Такім чынам, ёсьць усе падставы меркаваць, што гаворка вядзенца пра згаданую Пляску смерці:

Бо смерць і з гадных можа пасмияцца.

Касы ліхой службінка, Клота злая! [4, 598].

Дадзены ўрывак цікавы тым, што па-першае, пераклад зноў змяняе сэнс: беларускі варыянт можна зразумець так, бытчам бы Клота – службітка смерці («Касы» – сінекдаха, маецца на ўзве менавіта «Смерці»), у арыгінале ж напісана «Шалёнай Клота касарка праклятая»:

Izgodnych ludzi zaslug śmierć się śmieje.

Szaloma Cloto kosarzko przeklęta [4, 599].

У гэтым хаваенца другі цікавы момант: згодна з міфалогіяй, Клота якраз прадзе нітку жыцця (пераразае яе іншай мойра – Атропас), а ў дадзеным фрагменце яна падаенца як смерць.

*Пегасы бледныя ляцяць шалёна
На ўсход і заход, шпарка і рухава,
Дзе Ніл і дзе Нарвегіі выявы,
Вязуць сясцёр пачварных і гаргонай,
І забыццё, і бледны ценъ з касою [4, 605].*

У дадзеным урыўку вобраз Змрочнага Жняца падаенца досьць празрыста. Тым не менш і тут ёсьць пэўная асаблівасць: слова «ценъ» можа абазначаць прывід, але ніяк не шкілет.

Такім чынам, «Рэха жалю...» спалучае ў сабе шэраг цікавых элементаў, якія сёння могуць падацца неспалучальными: антычныя вобразы ўжываюцца побач з хрысціянскімі; вера ў адзінага і ўсемагутнага Бога не выключае персаніфікацыі смерці і г. д. Увогуле, трэба нагадаць, што твор напісаны праваслаўным дзеячам, аднак насычаны пераважна элементамі заходній культуры. І калі выкарыстанне антычных элементаў у хрысціянскай літаратуры першай паловы XVII ст. можна патлумачыць традыцыйнай і добрай адукацыяй аўтара, то ўжыванне образа Змрочнага Жняца і матыва Пляскі смерці з'яўляюцца сапраўднымі наватарствам. З упэўненасцю можна сцвярджаць, што «Рэха жалю...» – адзін з першых беларускіх твораў, у якіх сустракаюцца гэтыя элементы.

ЛІТАРАТУРА

1. Апакаліпсіс, 22:13.
2. Матвеева, А. С. Олицетворение смерти в англоязычной поэзии / А. С. Матвеева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 114. – С. 222 – 231.
3. Реутин, М. Ю. Пляска смерти / М. Ю. Реутин // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А. Я. Гуревича. – М. – 2003, С. 360 – 364.

4. Славянамоўная пазія Вялікага княства Літоўскага XVI – XVIII стст. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад., прадм. і камент. А. У. Бразгунова. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 901 с.

5. Clarke, S. Homeri *Odyssaea Graece et Latine* / S. Clarke. – editio sexta. – Edinburgi : Published by Robert Martin, MDCCXLVI. – Т. II. – 400 pg.

6. Lektury polonistyczne : w 4 t. / pod red. A. Borowskiego i J. S. Gruchały. – Kraków : Universitas, 1992 – 2001. – Т. 2 : Średniowiecze – renesans – barok / pod red. A. Borowskiego i J. S. Gruchały. – 1997. – 318 s.